

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ :

जैनदर्शन व विश्व :

- (१) द्रव्य म्हणजे काय? (२) पदार्थाचे परिणमन, (३) सहा द्रव्ये,
(४) विश्व रचनेचा स्याद्धादात्मक विचार,

प्रकरण २ :

जैन तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदु : जीवतत्त्व :

- (१) जीव तत्त्वाची पाश्वात्यांची कल्पना, (२) मानसशास्त्रज्ञ व आत्मा,
(२) जीव: जैन कल्पना, (४) उपयोगमय जीव, (५) दर्शनोपयोग - ज्ञानोपयोग,
(६) संसारी जीव.

प्रकरण ३ :

संसार म्हणजे काय ?

- (१) चारगती, (२) जीव व लेश्या, (३) आत्मा व मुक्तीमार्ग,

प्रकरण ४ :

विश्वात्मक विचार : सात तत्त्वे

- (१) जीव, अजीव, आश्रव, बंध, संवर निर्जर व मोक्ष यांचे सविस्तर कथन,
(२) दशधर्म, (३) तपांचे वर्णन, (४) बारा अनुप्रेक्षा, (५) परिषह-जय,
(६) निर्जरा तत्त्व, (७) मोक्षतत्त्व.

प्रकरण ५ :

(अ) साधकाचा मार्ग: मोक्षमार्ग

- (३) रत्नत्रय मार्ग, (२) सम्यक्दर्शन, (३) व्यवहार व निश्चय सम्यक्दर्शन,

(४) भौतिक जीवन व सम्यक् दर्शन, (५) सम्यक्त्व होण्यापूर्वीची भावस्थिती, (६) सम्यकत्वाचे भेद, (७) सम्यक् दर्शनाची आठ अंगे, (८) तीन मूढता, (९) सम्यक् दर्शनी जीवाची ओळख, (१०) सम्यक्ज्ञान

ज्ञानाचे भेद-प्रभेद, (११) श्रुतज्ञान- चौदापूर्व व द्वादश अंग, (१२) सर्वज्ञत्व, (१३) जैन दृष्टीमध्ये ज्ञानाचे कार्य - कारण संबंध, (१४) सम्यक्ज्ञानाच्या व्याख्या, (१५) ज्ञानासंबंधी आगामिक विचार, (१६) प्रमाण ज्ञान, (१७) नय-स्वरूप, (१८) अनेकांत-स्याद्वाद, (१९) लोकशाही व स्याद्वाद, (२०) समाजवादी समाज रचना व स्याद्वाद,

(ब) सम्यक् चारित्र्य

चारित्र्याचे वर्णन- चारित्र्याचे दोन मुख्य प्रकार (१) गृहस्थासाठी आचार धर्म, (२) अणुव्रते - त्यांचे स्वरूप - आठ मूळगुण - सात व्यसनांचा त्याग - अहिंसा अणुव्रत, सत्य-अणुव्रत, अचौर्य, अणुव्रत, ब्रह्मचर्याणुव्रत, परिग्रह परिणाम-अणुव्रत, रात्री भोजन त्याग, तीन व्रते, चार शिक्षाव्रते, (३) श्रावकांच्या व्रतांची वेगळी मांडणी, (४) अकरा प्रतिम (५) बारा व्रतांचं अतिचार, (६) ध्यान,

प्रकरण ६:

गुणस्थान

(१) गुणस्थानांचे क्रमाने वर्णन.

प्रकरण ७ :

कर्मवाद

(१) भारतीय दर्शनात कर्मवाद,, (२) कर्माचे भेद-प्रभेद, (३) कर्माचे अस्तित्व, (४) आत्मा प्रथम की कर्म, (५) आत्मा बलवान की कर्म, (६) कर्म आणि त्याचे फळ, (७) आत्मा स्वतंत्र की कर्माच्या आधीन, (८) कर्माची पुद्गलता, (९) मूर्त आणि अमूर्ताचा प्रभाव, (१०) कर्मबंधाची कारणे, (११) ईश्वर आणि कर्मवाद,

(१२) ज्ञानावरणादि आठ कर्माचे स्वरूप व कार्य, (१३) कर्मबंध, (१४) कर्म बंधनातून सुटण्याचा मार्ग.

वैज्ञानिक जैन धर्म

गेल्या अनेक वर्षापासून असे जाणवत राहिले की सर्वसामान्य जणांना सुबोध, सुस्पष्ट, सोप्या, सरळ मराठीत जैन धर्माबद्दल सम्यक् कल्पना देणारा ग्रंथ असावा. त्याप्रमाणे गेली २-३ वर्षे अनेक टिप्पणे, संदर्भ-ग्रंथ जमवित आलो. जैनधर्म व तत्वज्ञान इतके विशाल व विस्तृत आहे की सा-या विचार-धारांना एका लहानशा ग्रंथात सामावून घेणे अशक्य वाटू लागले. जैन ग्रंथातून इतके वैविध्य आहे की काय संग्रहित करावे व काय सोडावे, याचा निर्णय होत नव्हता.

परंतु आचार्य श्री उमास्वामींच्या श्री तत्वार्थ-सूत्राचे मराठी भाष्य करताना एक कल्पना सुनिश्चित झाली. जैनधर्म हा रत्नत्रय-प्रधान आहे, व त्याच्या विवेचनातून सारा जैनधर्म सांगता येणे शक्य आहे. म्हणून सम्यक् दर्शनज्ञान-चारित्र्याणि मोक्षमार्ग : हे सूत्र स्वीकारून या ग्रंथाची रचना करण्यात आली. आचार्य उमास्वामींनी गुणस्थानाची व चौदा मार्गणांची चर्चा तत्वार्थ सूत्रात केली नाही. ते आचार्य कुंदकुंदांचे परम-शिष्य असल्याने त्यांचाच मार्ग शिष्याने स्वीकारला असावा. या उलट षट्खंडागमात गुणस्थान व मार्गणा यांची सुविस्तृत चर्चा केली गेली आहे. म्हणून आम्ही या छोट्याशा ग्रंथात केवळ गुणस्थानाची चर्चा केली आहे. मार्गणांचा विचार जीव-विचारात येत असल्याने त्या मार्गणांचे वर्णन या ग्रंथात केले नाही.

सम्यक् दर्शन, सम्यक-ज्ञान व सम्यक् चारित्र या रत्नत्रयांचा मागोवा घेत घेत आम्ही हा ग्रंथ तयार केला आहे. त्यातील सर्व विवेचनाला भूतपूर्व अनेक श्रेष्ठ मुनी, आचार्यांच्या ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. भ. महावीरांची वाणी सोप्या, सुबोध मराठी भाषेत अद्ययावत् व विज्ञाननिष्ठ स्वरूपात

सर्व-सामान्यापर्यंत जावी, व त्यांच्या मनात ज्या शंका असतील त्याचेही निरसन व्हावे, हा हेतु सतत मनात बाळगला आहे.

आजकाल तुलनात्मक अध्ययनाबाबत लोक जागरूक आहेत. म्हणून भारतीय तत्वज्ञानातील अग्रेसर तत्वज्ञांचे ग्रंथही अभ्यासून जेथे शक्य, तेथे त्यांचा संदर्भ दिला आहे. पाश्चात्य देशातून इ.स. १९५०-६० पूर्वी जे अध्ययन झाले, संशोधन झाले ते अपूर्ण होते. नव्याने उपलब्ध झालेल्या ग्रंथांची पडताळणी करायला त्यांना संधी मिळाली नव्हती. दुसरे, जैन तत्वज्ञानातील गहनतमविचार उदा. कर्म-व्यवस्था व अनेकांत-पाश्चात्यांच्या आकलनाबाहेर होते. 'सर्वज्ञत्व' ही आत्म्याची संपूर्ण ज्ञानमय अवस्था त्यांनी स्वीकारली नव्हती. पुनर्जन्म, स्वर्ग, नरक, मोक्ष याही कल्पना त्यांच्या संशोधनाच्या आवाक्या बाहेरच्या होत्या. म्हणून पाश्चात्यांचे जैन तत्वाज्ञानाबद्दलचे अनेक प्रकारचे संशोधन अर्ध्या वाटेवरचे असणे शक्य आहे. आज-काल विज्ञानाचा आवाका इतका मोठा होत आहे की कालची संशोधने आज निरुपयोगी ठरत आहेत.

जैन ग्रंथातून जीव व कर्म, धर्म द्रव्य, अधर्म द्रव्य, आकाश व काल यांचे जे सुविस्तृत व तर्कनिष्ठ विवेचन आहे, ते आता पाश्चात्य विद्वान स्वीकारू लागले आहेत. मोक्षाची कल्पना, सिध्दशिला (पौगदलिक स्थिर भू-भाग) सर्वज्ञत्व, त्रैकालिक स्वरूपाचे अस्तित्व इ. गोष्टी त्यांना पटत आहेत आणि जे पटले ते मांडताना ते वैज्ञानिक कचरत नाहीत, हे सुदैव होय. अशांची संख्या वाढत आहे. जैनांची परमाणू-कल्पना, काल-कल्पना, मोक्ष कल्पना यांना आता भक्कम पाठिंबा मिळत आहे. विशेषतः जैन तत्वज्ञानात जे ऐकेंद्रियापासून ते पंचेंद्रियापर्यंतचे जीवाचे विश्लेषण केले आहे, ते अधिक वैज्ञानिक स्वरूपाचे आहे, हे जीवशास्त्रज्ञ सांगत आहेत. स्पेसचे संशोधन होत असून 'आकाश' द्रव्याची कल्पना त्यामुळे परिपुष्ट होत आहे. हे सारे आमच्या जैन बांधवापर्यंत पोचविणे आवश्यक होते. जैन-युवा वर्गाला जैनधर्म हा वैज्ञानिक स्वरूपाचा आहे, हे सांगणे गरजेचे होते.

तसेच फार वर्षांपासून जैन संस्कृतीने संस्कार-क्षम, नीती-संपन्न, क्षात्र-तेज संपन्न समाज निर्माण करण्याचे कार्य अविरतपणे केले आहे. समाजात प्रेम, बंधुभाव, सहकार्य, परोपकारी वृत्ती, सहिष्णुता, परमताबद्दल आदर यांचा प्रचार-प्रसार करण्यात व दृष्ट प्रवृत्तीचा निचरा करण्यात या संस्कृतीचे मोलाचे योगदान आहे. 'पृथ्वी वाचवा', पर्यावरणाचा तोल सांभाळ, इ. घोषणा आज दिल्या आहे. केवळ तत्वज्ञान सांगत राहण्यापेक्षा ते आचरणात आणण्यासाठी 'श्रावक-धर्म' याची

आचरणात्मक मांडणी केली. त्यामुळे भारतात अनेक संस्कृती व समाज आले व नष्टही झाले. पण जैनधर्म, जैन परंपरा व जैन समाज हजारो वर्षांपासून या देशाचे नैतिक नेतृत्व करीत आला. त्या धर्माचे, तत्वज्ञानाचे व संस्कृतिचे अस्तित्व टिकून राहात आले. याचे कारण जैन समाजाची श्रद्धा, ज्ञान व चारित्र्य हे सर्व बदल स्वीकारून देखील अक्षुण्ण, अबाधित राहिले. इतकेच नव्हे तर वैदिक व बौद्ध या धर्मांना जैन धर्माचे सिध्दांत हळूहळू स्व-धर्मात समाविष्ट करावे लागले. अहिंसेचा, शुध्द-सात्विक-निर्मळ जीवनाचा, अनेकान्ताचा विचार आजही जगात स्वीकृत होत आहे. याचे कारण जैन तत्वज्ञान व धर्म हे मानवाच्या मूलभूत आत्मान्तत्वाशी सुसंगत आहे. सर्व मानवांच्या कल्याणाची, मांगल्याची भावना जैनधर्माने जनमानसात प्रखरतेने रुजविली, हे त्या धर्माचे वैशिष्ट्य आता सर्वांनी मान्य केले आहे.

जैनत्व अलिकडे संकुचित झाल्याने व अनेक जाती भेदांनी जैन समाज विभागल्या गेल्याने जैनधर्माचे अध्ययन व अध्यापन, संशोधन-विश्लेषण कमी झाले आहे. त्याला मरगळ आली आहे. जैनधर्म व तत्वज्ञानाचे संशोधन, मांडणी, रचना कालानुरूप करणे गरजेचे आहे. परंतु त्यासाठी जैन विद्याव्यासंगी मंडळी पुढे आली पाहिजेत. पंडित मंडळीचे युग बघता बघता संपले. संशोधकांची परंपरा दिगंबरात कमी झाली आहे. स्वाध्याय-अध्ययन कमी झाले आहे. त्यामुळे जैन तत्वज्ञानाचा प्रसार-प्रचार कमी होत चालला आहे. टी.व्ही. संस्कृतीने नव्या पिढीला गिळंकृत करण्यात चंग बांधला आहे. अशा संकट समयी जैनधर्म व जैन संस्कृती धोक्यात आली आहे. सर्व मानवांच्यासाठी असलेली ही संस्कृती देखील मौन होत आहे.

अशावेळी आम्ही आपल्यापरीने जैनधर्म व जैन संस्कृतीचा प्रकाश घरा-घरातून नेण्याचा प्रयत्न करीत आहोत. पारंपारिक रीतीने ग्रंथाची मांडणी न करता, आधुनिक सोप्या मराठी भाषेत, सर्व सामान्यांना सहज कळेल अशा सोप्या, सुलभ रीतीने आम्ही श्री तत्वार्थ सूत्र हा ग्रंथ छापला व घरोघरी दिला. जवळ जवळ एक हजार घरातून हा ग्रंथ प्रसाराची ही एक चळवळ आहे. एक वादळ आहे. जेथे जैन तेथे धर्मग्रंथ असावेत. एकही घर धर्मग्रंथाशिवाय राहू नये म्हणून सहस्त्राहून अधिक पत्रे आम्ही धाडली. अनेकांनी या कार्याची कौतुक, स्वागत केले. याचा अर्थ समाज या चळवळीत यायला उत्सुक आहे. समाजात धर्म प्रेम जागृत आहे. स्वाध्याय, मनन, चिंतन, वाचन यात त्याला रस आहे. त्यानंतर श्री वृषभ-संस्कृती हा लहानसा प्रबंधवजा ग्रंथ आम्ही तयार केला व त्याचा प्रचार चालू आहे. जैनधर्मात श्री वृषभांचे स्थान मोठ्या आदराचे आहे. आद्य तीर्थंकर

म्हणूनच नव्हे तर त्यांनी जी समाज व्यवस्था, अर्थ व्यवस्था, राज्य व्यवस्थांचे मानदंड त्याकाळी स्थापन केले, ते आजही अत्यंत उपयोगी असून सर्व राष्ट्रांना, समाजांना त्यांचा उपदेश हा मार्गदर्शक आहे.

आता आम्ही महाराष्ट्र राज्यापुरती एक पाठ्य-पुस्तक-समिती स्थापन केली असून अनेक विद्वानांच्या परामर्शाने पाठशाळा, गुरुकुले, आश्रम, जैन बोर्डिंग यातून राहणा-या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना उपयोगी पडतील व अभ्यासक्रमातून त्यांना जैन धर्म, संस्कृति, परंपरा, इतिहास यांचे सम्यक्ज्ञान होईल अशी जिनतत्वमाला तीन भागातून छापत आहोत. सर्व क्रमिक पुस्तके शास्त्र शुध्द रीतीने तयार करण्यात आलेली आहेत. विद्यार्थ्यांच्या वयो-गटानुसार त्यांची रचना आहे. ही मला केवळ विद्यार्थ्यांनाच उपयोगी आहे, असे नसून सर्वासामान्य वाचकांनाही उपयोगी आहे. नवी-नवी माहिती, नवे विचार, नवी भाषा शैलीत मांडण्यात आल्याने ती मला खात्रीने जैन माणसाला आदरणीय ठरणार आहे.

जैनधर्म या ग्रंथाच्या निर्मितीसाठी अद्ययावत् संशोधन व संशोधक यांच्या ग्रंथाचा आधार घेतला आहे. प्रकरण व विषय-परत्वे आम्ही त्यांचा उल्लेख ग्रंथात केला आहे. तरी परंतु जैनथॉलॉजी हा ग्रंथ नुकताच अवलोकनात आला. तसेच सायंटिफिक जैनिझम हाही ग्रंथ वाचण्यात आला. त्यातून अनेक नवनवीन माहिती व नव्या संशोधनात्मक तंत्र-मंत्राने ग्रंथ रचना करित आहेत. त्यामुळे नवा उमेदीने, नव्या संशोधनात्मक तंत्र-मंत्राने ग्रंथ रचना करित आहेत. त्यामुळे नवा विश्वास की जैनधर्माच्या विवचेनाला पुष्कळच वाव आहे, मनात निर्माण झाला. त्यामुळे हा जैनधर्म ग्रंथ सर्वांगाने परिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. जैनधर्म व तत्वज्ञान आजच्या संदर्भात राष्ट्राला व जगाला मार्गदर्शक कसे आहे, सर्व जीवांच्या उन्नयनाला कारणीभूत कसे आहे, हे पटवून देण्याचा हा काळ आहे. जैन समाजाची उदारता अशी की त्याने, त्यातील काही उदार चेतस मंडळींनी, आम्हाला या ग्रंथ प्रकाशनाच्या खर्चाचा मेळ त्यात बसत नाही. आम्हास प्राप्त होणा-या पेन्शनचा बराचसा भागही त्यात खर्च होतो. त्यातही जिन-शासनाच्या सेवेचा अत्युच्च आनंद आम्ही प्राप्त करतो. आमची सर्व सुखवस्तु गृहस्थांना कळकळीची विनंती आहे की, त्यांनी वर्षातून शंभर-दोनशे रुपये जिनवाणीच्या प्रसारासाठी प्रेमाने व श्रद्धेने खर्च करावेत. जिनवाणीची विक्री करायची नाही हे आमचे जिनधर्म प्रसारचे तत्व आहे. घराघरातून ग्रंथ पाठवित राहायचे व स्वाध्यायाची प्रेरणा करित असायचे काम आम्ही करित आहोत व करित राहू. आमचे

अनेक असे धर्मप्रेमी मित्र, व्यावसायिक, धर्मबंधु आहेत की त्यांनी आमची मागणी होताच, जे शक्य ते सहाय्य केले आहे. त्यांना आपल्या नावाची प्रसिध्दी देखील नको आहे. अशा सा-यांचे आम्ही ऋणी आहोत

या जैनधर्म ग्रंथांच्या प्रकाशनाच्या निमित्ताने आम्ही पुनश्च सा-या श्रीमंतांना, धनवंतांना, कारखानदारांना, समाज सेवकांना, ट्रस्टना आग्राहपूर्वक आवाहन करतो की भगवंतांची ही वाक् गंगा घरोघरी नेण्यास आम्हाला शक्य तितकी मदत करावी. प्रायोजक म्हणून आम्ही त्यांचा गौरव अवश्य करू. समाजही त्यांची ऋणी राहिल.

नवीन पीढीने श्रध्देने, जिज्ञासेने हे सारे ग्रंथ वाचले तर दातारांचे धन व आमचे परिश्रम कारणी लागतील.

या ग्रंथासाठी आमचे मित्र श्री. शेट शरदभाई अमिचंद शहा यांनी रु. पाच हजाराचे प्रेमळ सहकार्य या ग्रंथासाठी दिले. आम्ही त्यांचे अत्यंत ऋणी आहोत.

या ग्रंथ प्रकाशनासाठी आमचे युवा मित्र श्री. राजकुमार पाटील, संपादक, सत्यवादी, कोल्हापूर यांनी स्वतः लक्ष घालून हा ग्रंथ सुंदर, आकर्षक व शुध्दरीतीने छापून दिला याबद्दल आम्ही त्यांचे कृतज्ञ आहोत.

सौ. लीलावती जैन

सन्मतिनगर

सोलापूर - ४

१ जानेवारी १९६

ग्रंथ अवलोकनापूर्वी

वैज्ञानिक जैनधर्म

विसावे शतक संपत आहे. २० वर्षांमध्ये विज्ञान, तंत्रज्ञान यांची घोडदौड सुरु आहे. अशा प्रगत

विज्ञानाच्या संदर्भात अत्यंत प्राचीन अशा जैनधर्माचा, जैन तत्वज्ञानाचा जैन साधु-संतांनी भ. महावीरांनी सांगितलेल्या विश्व-व्यापी उपदेशांचा संग्रह अनेक आगमिक व अध्यात्मिक ग्रंथातून केला आहे. त्या उपदेशांचा व आजच्या विज्ञानाचा काही संबंध वा संदर्भ आहे काय, हे पाहाणे अत्यंत गरजेचे आहे.

एकदा सुप्रसिद्ध, महान शास्त्रज्ञ श्री आर्इनस्टाईन यांना असा प्रश्न विचारला की, प्राचीन धर्मसंकल्पनातून कोणता धर्म आपणाला अधिक विज्ञानोन्मुख वाटतो. तेव्हा ते म्हणाले, "खात्रीने जैनधर्म व त्याचे तत्वज्ञान हे अधिक वैज्ञानिक स्वरूपाचे आहे".

हे त्या विचारवंताचे सूत्र धरूनच आम्ही या ठिकाणी जैनधर्म अधिक वैज्ञानिक का आहे, याचा विचार प्रस्तुत करित आहोत.

विज्ञान म्हणजे काय ?

विज्ञानाच्या व्याख्या करताना अनेकांनी वेगवेगळ्या पध्दतीने आपले विचार मांडले आहेत. वैज्ञानिक दृष्टी ही आता खूपच व्यापक व सखोल होत आहे. त्यात पदार्थाचे म्हणजे भौतिक पदार्थाचे पृथःकरण, विश्लेषण, कार्यकारण पध्दती, परस्परांच्या गुणांचा एकमेकावर होणारा परिणाम, याचा प्रयोग शाळांतून अभ्यास झाला आहे व होत आहे. वस्तू पाहाणे, त्या पदार्थाचे सूक्ष्मात सूक्ष्म तुकडे करणे, त्या पदार्थाचे जे गुणधर्म आहेत. त्या गुणांची जी शक्ती आहे याचा अभ्यास करणे म्हणजे वैज्ञानिक पध्दती होय.

विज्ञानाचे कार्य हे एक तर विशुद्ध ज्ञानात्मक म्हणजे ते लोकांना उपयोगी पडेल की नाही, याचा विचार न करता संशोधन, असा एक भाग आहे. ती सारी वैज्ञानिक रहस्ये आता इतरांना उपलब्ध होऊ न देणे व ती रहस्ये बीजात्मक (code) रीतीने दडवून ठेवणे सुरु झाले आहे. ती रहस्ये विकून पैसा कमविणे हे त्यांचे ध्येय राहिले आहे. सा-या प्रगत राष्ट्रातून तंत्रज्ञान व विज्ञान

यांनी शोध घेतलेली रहस्ये दडवून इतरांना ती उपलब्ध न होऊ देण्याची विचार पक्के होत आहेत. पूर्वी आपल्याकडेही डावपेच होत होते. परंपरेने गुरुकडून प्राप्त झालेली विश्वासबंधीची रहस्ये शिष्य ज्ञात करून घेत. पण सारीच रहस्ये शिष्याला मिळत, असे नाही. जैन आगमांच्या रहस्यांचेही असेच झाले व अनेक रहस्ये गुरुबरोबरच अंतर्धान पावली. त्यामुळे आज जी आगमे, शास्त्रे उपलब्ध आहेत, ती नीट अभ्यासली गेली नाहीत. त्यामुळे भ. महावीरांच्याकडून गणधर गौतम, सुधर्मा इ. यांचेकडे आलेली भगवंतांची रहस्यमय वाणी की जी सर्व विश्वाच्या रहस्यांचे उद्घाटन करणारी होती, ती दुर्लभ, अप्राप्य झाली आहे. इतकेच नव्हे तर इ.स. च्या १ व्या शतकापासून जे जे आचार्य झाले, त्यांनी देखील सारी रहस्ये अक्षरबद्ध केली नाहीत. उलट ती रहस्ये मोही-लोभी-स्वार्थी व विकारवश होऊन त्यांचा उपयोग हिंसा, असत्य, चोरी, अ-ब्रह्म व खूपच परिग्रहांचा उपभोगासाठी करणा-यांना मिळू नये, अशी काळजी घेण्यात आली. कथा अशा की, दहव्या शतकातील विज्ञान-रहस्यांचे शेवटचे जाणकर असलेल्या आचार्य नेमिचंद्रांचेकडे एकदा त्यांचा बालसखा व नंतर अत्यंत आवडता एकनिष्ठ भक्त श्री. चामुंडराय आला असता, आचार्यांनी ते स्वाध्याय वा लेखन करीत असलेला ग्रंथ त्यांना पाहू दिला नाही. परंतु ज्यात कमीतकमी रहस्ये आहेत अशी दोन आगमे म्हणजे श्री गोम्मटसार (जीव-कांड व कर्मकांड) त्यांच्यासाठी लिहून दिली. असो.

जैन - विज्ञान का ?

जैनधर्म हा केवळ आचारांचा, वागणुकीचा व केवळ श्रद्धेचा, बाबा वाक्याणं प्रमाणं चा नाही. जीवनाची ६०/७० वर्षे तप, ध्यान यांचे द्वारा कॉस्मिक शक्तीशी, कॉस्मिक चेतनेशी व्यापकरीतीने संबंध जोडण्यात ते यशस्वी झाले. तप ही जैन ज्ञान रहस्याची प्रयोगशाळा होती. शरीर व मन यांच्या धावपळीत ती रहस्ये सापडणे त्यांना अशक्य वाटले म्हणून तप व ध्यान यांच्याद्वारे अखेरचे श्रुतकेवळी श्री भद्रबाहू (इ.स. ५ वे शतक) यांनी श्रुतज्ञानाच्या द्वारे भौतिक, आधिभौतिक, जीव-अजीवात्मक व विश्वाला गवसणी घालणारे ज्ञान प्राप्त केल्याचा उल्लेख आहे. त्यांचेनंतर आचार्य कुंदकुंद (१ ले शतक), आचार्य उमास्वामी, आ.श्री. समंतभद्र, आ. नेमिचंद्र, आ. अकलंक यांनी वेगवेगळ्या रीतीने जैनविज्ञानातील रहस्ये जाणली, तपासली, उपयोगात आणली.

त्यांनी प्रयोगशाळांचा उपयोग केला नाही. त्याचे कारणही पडले नाही. कारण आत्मा इतना मय आहे, प्रत्यक्ष ज्ञानच आहे, हा विचारच अत्यंत रहस्यांनी भरलेला आहे. ज्ञान ही एक अशी शक्ती आहे की ती संपूर्ण विश्वाला त्यांच्या वर्तमान, भूतकाल व भविष्यकालातील सर्व अवस्थांना साक्षात्, जणु तो भूतकाल वा भविष्यकाल त्यांच्या ज्ञाननेत्रासमोरच घडत आहे, जाणू शकते. ही इतना शक्ती कशी जागृत करायची, तिच्या आवाक्यात सारे विश्व कसे आणायचे, याचे ज्ञान गुरुपरंपरेने अनेकांना ज्ञात होते . पण त्या सा-यांची विस्तृत नोंद आता केवळ अल्पशा सूचनांनी आजही सहज प्राप्त आहे. 'यत् ज्ञानं विमलं यस्य विशदं विश्वगोचरम्' अशा स्तुतीतून ज्ञानाची महती अडीच-तीन हजार वर्षांपासून रहस्यात्मक रीतीने ग्रंथातही प्रविष्ट झाली आहे. याचे मुख्य कारण कोणते ?

सर्वज्ञत्व ही जीवाची उच्चतम शक्ती

जैन विज्ञानाचा आधार हा भौतिक पदार्थांचे विश्लेषण इंद्रिये, मन यांचे सहकार्याने न करता - सर्वज्ञत्वाच्या आधाराने करण्याचा आहे. हे म्हणणे भारतातील तत्त्वज्ञानी मानत नव्हते. तसेच आत्यंतिक विज्ञानवादी पाश्चिमात्य, अमेरिकन हेही मानत नव्हते. जरी त्यांचे महान गुरु अरिस्टॉटल व सॉक्रेटिस यांनी आपल्या ग्रंथातून आत्म्याच्या ज्ञानशक्तीचा वारंवार उल्लेख केला असला तरी तिकडच्या मंडळींनी सर्वज्ञत्व ही कल्पना स्वीकारली नाही.

या उलट आर्इन्स्टाईन यांनी ही आत्म्याची त्रिकालाला व सर्व विश्वाला जाणणे / पाहाण्याची शक्ती जाणली होती. त्यांचे म्हणणे असे की, आज जे जाणले / संशोधिले जाते व निष्कर्ष काढले जातात ते ज्ञान कुणाचे ? कोण आहे त्या संशोधनाला प्रेरणा देणारा ! सूक्ष्मातसूक्ष्म अशा अणूंचा (जो दिसत नाही) शोध घेऊन त्यातील घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रेरणा कोण देतो ? अर्थात्च ती आत्म्याची ज्ञानशक्ती होय. कारण एखाद्या अवयवावरूनही हा अवयव कोणाचा आहे, हे जाणता येते. हाडाच्या सांगाड्यावरून आता तर त्या मृत व्यक्तीचे पूर्ण रूप काय असेल, ती स्त्री असेल की पुरुष असेल याचेही अंदाज बांधले जातात. मृत नेपोलियनच्या केसांवरून न त्याला विष दिले गेले होते की नाही याचीही खात्री देता येते. याचा अर्थ असा की आज जे संशोधन होत आहे, त्याला एक शिस्त आहे, निश्चित अशी दिशा आहे. म्हणूनच संशोधन म्हणजे (ऑक्सफोर्ड डिक्शनरी) एखाद्या समस्यासंबंधी वेगवेगळ्या दृष्टीकोणातून शास्त्रीय पध्दतीने केलेला अभ्यास

होय. काळाच्या ओघात या संशोधन पध्दतीलाही व्यवस्थित शास्त्र-रूप आले आहे. तरी ती परिपूर्ण आहे व त्यात बदल होणे शक्य नाही, असे म्हणता येणार नाही.

जैनाचार्यांचे ग्रंथ शोधप्रबंधच

म्हणून आपण असे खात्रीने म्हणू शकतो की, भ. महावीरांच्या नंतर जे थोर ऋषीमुनी-साधु, ग्रंथकार झाले त्यांनी केवळ पूर्वसूरांचे म्हणणे श्रद्धेने स्वीकारले नाहीत. त्यांचा त्यांनी त्या त्या काळातील उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास करून तत्त्व प्रतिपादनाचा सुसंगत आराखडा तयार करून, शास्त्र-शुद्ध पध्दतीने त्या त्या ग्रंथाची मांडणी केली आहे. त्यांनी तसे करताना नव-नवे भेद-प्रभेद, चौकस विश्लेषण, अस्तित्-नास्तित्-अवक्तव्य रूप म्हणजेच अनेकांतात्मक शैलीने मांडले आहे. सत्याचा, वस्तुस्थितीचा (व्यवहाराचा देखील) व वस्तु गुणधर्माचा अपलाप होईल, दोष लागेल असे लिखाण कोणीही केले नाही. परंतु त्यांनी हे खात्रीने पाहिले की जे विश्लेषण, मांडणी, रचना पूर्वसूरींच्या विरोधात जाईल, ते असे न करता नवीन विचार, विश्लेषण, तर्क अनुमान, आगम, व्यवहार-विवेक, इ. सर्वसमावेशकरीतीने मांडले आहे. त्यांचे ते ग्रंथ नीट अभ्यासले तर असे दिसून येते की, आज जी वैज्ञानिक पध्दती, संशोधन तत्त्वसिध्दीसाठी मांडली जाते, तशीच किंबहुना अधिक प्रगत पध्दती त्यांनी मांडल्याचे दिसून येते. आजचे विज्ञान केवळ वर्तमानाकडे (Present) पाहाते, पण जैन विज्ञान त्या त्या वस्तूंचा संदर्भ, विवेचन, विश्लेषण, मांडणी व रचना करताना त्रैकालिक (Permanent) स्वरूपाचीही मांडणी करतात. याचे कारण (१) जे ते मांडतात / मांडणार आहेत ते सर्वज्ञत्वाच्या कसोटीवर घासून-पुसून तर्काच्या व अनेकांताच्या आश्रयाने मांडतात. आजचे विज्ञान त्या दृष्टीने सतत अर्ध्या वाटेवरच असणार आहे. कारण त्याची कक्षा हळूहळू रुंदावत जाणार आहे. परंतु जैन विज्ञान हे पूर्णत्वाकडून अंश / अंशात्मककडे पाहात जाते. सैध्दांतिक भाषेत बोलायचे तर द्रव्या (पूर्ण वस्तू) कडून पर्यायीकडे (एक समयाची त्या द्रव्याची अवस्था परिवर्तन) पाहात जाते. म्हणून 'गुण व पर्याय' अशा संमिश्र रचनेतून (अत्यंत उपयोगी व खरी) त्यांचे विवेचन आहे. कारण असे की भ. महावीरांनी सर्वज्ञत्व प्राप्त झाल्यावर म्हणजेच कसल्याही स्थळ-काळ-अवस्था यांच्या अवरोधाशिवाय आत्मसाक्षीने प्रत्यक्ष जे वस्तुस्वभावाचे विवेचन केले आहे, त्याचा मागोवा घेतच ते गेले आहेत.

त्या आचार्यांनी सर्व विश्वातील पदार्थांची विश्लेषण करताना, त्यांची जी सत्ता (अस्तित्व) आहे, ती उत्पत्ती, स्थिती व विलय (नाश-बदल) अशी तीन स्वरूपात विभक्त करून मांडली आहे. ते पदार्थांचे वैश्विक अस्तित्व होय. सतत परिवर्तन, पूर्व अवस्थांत बदल, नव्या अवस्थांचे आगमन-निर्गमन व तरीही वस्तूजातांचे मूळ स्वरूप नित्य राहाते, ही त्यांची अत्यंत महत्त्वाची संशोधनात्मक व सत्य प्रतिपादनात्मक उपलब्धी मानावी लागेल.

त्यांनी विश्वात जीव (चेतन) पुगदल(अचेतन), धर्म (पदार्थांच्या गतीचा) (Motion) अधर्म (स्थितीचा), आकाश (समावेशकत्व-तत्त्व) व काळ (Time) असे केवळ सहाच घटक असल्याचे सांगितले. त्या संख्येत कमी-जास्त होत नाही. ही फार मोठी वैज्ञानिक स्वरूपाची उपलब्धी आहे. आजच्या विज्ञानाला पोषक अशी उपलब्धी आहे. म्हणूनच जैनाचार्यांचे जे वस्तू-स्वभावाचे कथन / निरूपण आहे त्याला सर्वज्ञ प्रभू महावीरांच्या कथनाचा आधार आहे. तो भक्कम स्वरूपाचा आहे. म्हणून जैन आचार्यांनी त्या त्या काळी अनेकविध स्वरूपात विश्वातील ज्ञान शाखांची मांडणी व निरूपण केले आहे. सर्वज्ञत्व स्वीकारल्यामुळे ज्ञानाला बंधन नाही. ज्ञानाला मर्यादा नाही. ज्ञान हे अनंत आहे. त्या ज्ञानाचे प्रगटीकरण करण्याचे दोन हेतू- (१) ज्ञान नित्य स्वयंप्रकाशित असून त्या ज्ञानरूप आरशात सारे त्रैकालिक विश्व, फलप्राप्तीचा उद्देश न धरता प्रगट होते. त्या ज्ञानाला व्यावहारिक हेतू नाही. (२) ज्ञान हे अखिल ब्रह्मांडातील जीवांना दुःखमुक्ती व सुखप्राप्त करून देणारे तत्त्व आहे. उपयोगितावाद येथे स्वीकारला आहे. हा हेतू महत्त्वाचा मानून, म्हणजे जीवनासाठी ज्ञानशक्ती, मुक्तीसाठी ज्ञानशक्ती आहे. त्यांनी जीव-कल्याणार्थच ज्ञानाची कास धरली. त्यात वैयक्तिक स्वार्थ , लोभ नाही. ती ज्ञान शक्ती निरंकुश , व्यापक, त्रैकालिक व आत्माला व्यापून असणारी आहे.

आता हे पहयचे की आज जी वैज्ञानिक प्रगती झाली आहे त्या संबंधाने काही सूचना, माहिती जैनग्रंथातून आढळते काय? त्या प्रश्नाचे उत्तर 'होय' असे आहे. जसे -

(१) अणु-विज्ञान : आज अणु विज्ञान अजूनही बाल्यकाळात आहे. जैन ग्रंथात अणुंची सूचना आहे. सर्व भौतिक पदार्थ अणुंनी बनले आहेत. त्याचे विश्लेषण 'आणवःस्वंधाश्व' ('भेदात् अणुःइ. सूत्राने केले आहे. अणुची प्राप्ती भेदाने (फिशन) होते. अणु जर पूर्णतः शुध्द असेल तर त्याचे विभाजन होऊ शकत नाही. झाले तर तो अणु अद्यापि अनेक अणुंचा समूह होय. ही अणुची कल्पना आजही अॅबस्ट्रॉक्ट आहे. कारण अनेक अणु दिसत नाही. पण त्याची कल्पना करता येते.

हे अणु-विज्ञान भ. महावीरांच्या काळी उपलब्ध होते व त्याबद्दल जैन मुनी-संतांनी खूपच महत्त्वाची माहिती दिलेली आहे. श्री तत्वार्थसुत्रात अशा खूपच सूचना दिल्या आहेत. दुसरे, काही सूत्रेही अत्यंत रहस्यमय आहेत. ती सरळ व उलट अशीही वाचली पाहिजेत. तरच त्यातील रहस्य थोडे तरी उलगडते. जसे-भेदात् अणुःहे सूत्र, अणुःभेदात् असे उलट वाचले तर अनंत पटीने त्या अणूतून शक्ती बाहेर पडते. आईनस्टाईन यांनी हाच सिध्दान्त प्रकटपणे मांडला. अणूंचा स्कंध म्हणजे उर्जांचा संग्रह, एनर्जी म्हणजे मास (अणूसमूह) व मास म्हणजे एनर्जीचा साठा. हे भारतीयांना फार पूर्वीपासून ठाऊक होते. अगदी अडाणी माणूस लाकडे जाळत होता. लाकूड म्हणजे उष्णतेचा समूहच होय. उष्णता देत नाही, उर्जा देत नाही असा स्कंध या पृथ्वीवरच नाही. त्याला जैन तेजस-काया असे म्हणतात. जैनांनी अणूंचे २३ प्रकार केले- कोणत्याही प्रयोगशाळेशिवाय. अद्यापि असे प्रकार आजच्या शास्त्रज्ञांना करता आलेले नाहीत. मनो वर्गणा (अणू) भाषा वर्गणा, शरीर तयार करणा-या वर्गणा अशा वर्गणांचे प्रकार जैन मुनींनी ज्ञानशक्तीने केले. तेव्हा अणू व त्यांच्यापासून बनलेले स्कंध (डोळ्यांना दिसणारे व न दिसणारे - पण ज्ञानगम्य) यांचा खूपच विस्ताराने विचार झाला आहे. भौतिकविश्वाची मांडणी / स्वरूप / कार्ये त्यांना स्पष्टतः अवगत होती.

(२) जीव - विज्ञान (Biology): आज ते जीव-विज्ञान शास्त्रज्ञांना ज्ञात झाले आहे, ते केवळ अंशात्मकच आहे. त्याची व्याप्ती वाढायला हवी. सूक्ष्म जीवाणू (व्हायरस) संबंधी जैनविज्ञान फारच प्रगत व संपूर्ण आहे. कारण जीवराशी (संपूर्ण जीव) हा जैनांच्या अध्ययनाचा विचार आहे. कारण त्या जीवाचे स्पष्ट विश्लेषण गुणात्मक व संख्यात्मक त्यांनी केले आहे. त्यातही विशेष म्हणजे वेगवेगळ्या कसोट्या वापरून जीव-तत्त्वाचे विवेचन हे बुध्दीला आनंद देणारे आहे. इंद्रिये, मन, अ-मन, मन-रहित, देव, तारकी, मनुष्य, पशु-पक्षी, वनस्पती, वायु, जल, अग्नी, पृथ्वी (हेही जीवच) यांचा खूप विचार अगदी विस्ताराने त्यांनी केला आहे. (पहा- जीवकांड- षट्खंडागमावरील टीका) याचे कारण असे की जीव हा संसारी आहे, तो का आहे, त्याची त्या संसारीपणातून मुक्ती शक्य आहे की नाही, आहे तर का, नाही तर का नाही, ती मुक्ती कशी संभवणे शक्य आहे, याचा सुसुसूत्रपणे व विस्ताराने विचार त्यांनी अगदी आजच्या वैज्ञानिक कसोट्यांना उतरेल अशा स्टॅटेस्टिकल पध्दतीने मांडला आहे. आज जी संशोधन पध्दती म्हणून स्वीकारली आहे त्याचे सर्व विशेष त्यांनी वापरले आहेत.

तसेच, जीवन प्राप्त होते म्हणजे काय? मृत्यू येतो म्हणजे काय होते, यांचेही विश्लेषण, चिकित्सा त्यांनी केली आहे. दश-प्राणात्मक जीवन व त्या प्राणांचा वियोग म्हणजे मरण. जीवन व मरण यात प्रामुख्याने सहभागी होणारा घटक म्हणजे आयु-कर्म (जीवनाचा काळ निश्चित करणारे अणू-परमाणू) होय. अद्यापि याबाबत आजचे विज्ञान रेंगाळतच आहे.

(३) वनस्पती विज्ञान : वनस्पतीचही अभ्यास जैन ग्रंथातून दिसून येतो. साधारण वनस्पती नावाचा एक प्रकार जैनांनी सांगितला आहे. त्यात शरीर एक पण त्या शरीराचे भोक्ते अनेक जीव, ही संकल्पना महत्त्वाची आहे. एक मेला तर सर्वच जीव मरतात. तसेच निगोद अवस्थेच्या जीवांचा प्रकारही केवळ सर्वज्ञत्वाच्या बळावरच मांडला आहे. वनस्पती शास्त्राचा विस्तार जैन आगमात खूपच विस्ताराने, पण वेगळ्या पध्दतीने मांडला आहे

(४) औषधी विज्ञान : शरीर आहे तोवर रोगराई होणारच. त्याचे निवारण कसे करावे, व सुंदर आरोग्यमय जीवन कसे जगावे याचा विचार करून या विज्ञानाची मांडणी आहे. वनस्पती, पृथ्वी, अग्नी, वायु इ. एकेंद्रिय जीवांच्या शरीरातील रोगनिरोधक व रोग नाशक, बलसंवर्धन घटकांचा अभ्यास सूक्ष्मपणे यात केला आहे. (पहा- उग्रादित्याचार्यांचा कल्याणकाराक ग्रंथ).

(५) मनोविज्ञान : समनस्क (मनसहित) जीवांचा विचार भावमन (कारण) व द्रव्यमन (कार्य) असा केला असून त्यांची रचना, कार्ये, उत्पत्तीची कारणे सांगितली आहेत. द्रव्यमन (उजवा-डावा असा ८ प्रकाराचा मेंदू) (अष्टदल कमलाकृती द्रव्यमन) होय. मनाला अनिंद्रियही म्हटले आहे. मन व त्यात उत्पन्न होणारे विचार हे देखील अवस्थेने अचेतन होत. आजचे विज्ञान मन, बुद्धी, तर्क, पूर्वसूरीचे संशोधन यावरच आधारलेले आहे. मात्र जैनसंशोधनाचा आधार इतानमय आत्माच होय. म्हणून इंद्रिय व मन यापासून होणारे संशोधन सत्य असले तरी ते अपूर्णच होय. परिपूर्णता येणे केवळ अशक्य होय. आज जे मनोविज्ञान आहे ते वर्तमानात्मक (आचरण) आहे. त्यात जैनांचे म्हणणे की मन, वचन व शरीर असा त्रयात्मक विचार एकत्रिपणे केला पाहिजे. वनस्पती चे एक इंद्रिय असणारे जीव आहेत, त्यांना देखील भाव-भावना, विकार आहेत. ज्ञानशक्ती अल्पप्रमाणात आहे. ते तेवढ्या एका इंद्रियानेच मनाचे देखील कार्य पार पाडू शकतात. मनाच्या द्रव्य,रूप रचनेत जीवाची ज्ञानशक्ती वीर्यशक्ती (उर्जा) व कर्मपरमाणू उपयोगी पडतात. भीती, आशंका, संशय, क्रोधादिक विकार, भाव-भावना या मनात उत्पन्न होतात. पण ध्यान व तप यांनी मनाला अ-मन बनविता येते.

(६) तंत्र विज्ञान : आज अणूंचा विचार करून तंत्रज्ञान साध्य करण्यात आले आहे. टी.व्ही., रोबोट, टेलिकम्युनिकेशन, स्पेस संशोधन, ता-यांचा अभ्यास, रेडिओ लहरी यांची माहिती झाली आहे. म्हणजेच अचेतन अशा पुग्दल अणू व स्वंध यांचा उपयोग करून हे सारे तंत्रज्ञान साध्य झाले आहे. यावरून ज्ञानाच्या अमर्यादा ज्ञान-शक्तीचे ज्ञान होते. आचार्य उमास्वामी यांनी मति व श्रुतज्ञान यांचा आवाका किती मोठा आहे, हे स्पष्ट करून जवळजवळ केवलीप्रमाणेच सर्व विश्व आकळता येते असे म्हटले आहे. जो जो ज्ञानशक्ती ही पुग्दल (सूत्र-प्लस व मायनस हे कार्य) अणूशी संपर्क साधून प्रगत होत राहिल तो तो तंत्रज्ञान प्रगत होत राहिल. प्रगत होईल म्हणजे काय? आत्माविचार मनात येतो. मानव प्रगत झाला म्हणजे काय? त्याच्या सुखसाधनात भर पडली. नेत्र-सुख, स्पर्श-खूप, रूप-सुख, स्वाद्य-सुख (विविध मसाले, खाद्य पदार्थ), ऐषाराम, कमीकाम अधिक आराम, प्राप्त होत आहे. म्हणजेच शरीराचे व इंद्रियांचे सुख, आरोग्य प्राप्त होत आहे. दुसरे, स्थळ, काळाला गवसणी घालण्यात येत आहे. एस.टी.डी.ची सोय होऊन परस्पर संबंध त्वरित स्थापन करता येऊ लागला. पण त्या बरोबरच मनावर ताण वाढला. वेदना-दुःखे वाढली. अनावर संक्रयक रोगांत भर पडली. (कॅन्सर, एडस्) माणूस सुखी दिसतो पण ते सुखही दुःखाची सोबत करीत आहे. युद्धांची भयानकता वाढली. क्षेपणास्त्रे, अणुबॉम्ब, हायड्रोजन बॉम्ब, जंतु पसरविणारे बॉम्ब अशा अनेकविध विनाशक शस्त्रास्त्रांची वाढ झाली . म्हणजे सुखाकरिता केलेला उद्योग (तंत्रज्ञान) आता विनाशसाठीही होऊ घातला आहे. म्हणून ज्ञानशक्तीचा उपयोग भौतिक सुखासाधनेत करण्यात प्रचंड धोका व विनाश आहे, हे जैन आचार्यांचे मत ग्राह्य मानले पाहिजे. तंत्रज्ञान हे विकत मिळत असल्याने चोर, डाकू, हिंसक, अतिरेकी यांनाही उपलब्ध होऊन ते सज्जनांना जगणे पुश्किल करून सोडतील. विज्ञानाची प्रगतीच खुंटवून टाकून सारे प्राप्त भौतिकज्ञान व साधने नष्ट केल्याशिवाय ही लोभी, दुष्ट, हिंसक, स्वार्थी आपमतलबी माणसे राहाणार नाहीत.

(७) पर्यावरण-विज्ञान : पर्यावरणाचा विचारही जैन साधु-संतांनी भ. महावीरांच्या उपदेशातून ग्रहण करून सम्यक्पणे मांडला आहे. लोकाकाशा (समस्त विश्व) च्या भोवती तीन प्रकाराचे वातावरण आहे, असे महावीर सांगतात. म्हणजेच सारे आजचे दृश्य व अदृश्य विश्व वायूंनी वेढलेले आहे. तसेच या विश्वात एकेंद्रिय जीवाच्या रूपाने अनंतानंत जीव विद्यमान आहेत. पृथ्वी, पाणी, अग्नी, वायु व वनस्पती या पाच प्रकारात ते विद्यमान आहेत. परंतु आज त्यांचे जीवन

धोव्यात येत आहे. संशोधनाच्या नावाखाली सर्व वातावरण, पृथ्वी, पाणी, अग्नी, वायु व वनस्पती यांचे प्रदूषण होत आहे. पेट्रोल, डिझेल, अणु-कचरा, गिरण्यातून निघणारे विषारी वायु, प्रदूषित पाणी, प्रचंड जलाशय (धरणे), वीजप्रकल्प, खाणी इ.मुळे प्रचंड प्रमाणात वरील जीवन सहाय्यक अशा तत्त्वांचा नशा होत आहे वा दूषित होत आहे. त्यामुळे मानवांचे जीवन नारकी स्वरूपाचे होत आहे.

जैन आगमातून पर्यावरण नष्ट होऊ नये म्हणून मानवासाठी कमीत कमी प्रमाणात पृथ्वी, पाणी, वायू, अग्नी व वनस्पतींचा करायला सांगितला आहे. विनाकारण त्यांचा उपयोग टाळवा म्हणून अनर्थ-दण्ड-व्रताची मांडणी केली आहे. अहिंसेचाही त्यादृष्टीने विचार आग्रहाने मांडला आहे. परंतु द्रव्यलोभापायी माणूस खतांचा, पाण्याचा, उत्पादनाचा भरमसाठ उपयोग करीत आहे. मांसासाठी कोट्यावधी प्राणी, मासे मारले जात आहेत. गरजेपोटी हिंसा होणे, हे समजण्यासारखे आहे. परंतु द्रव्यनलोभासाठी अनावश्यक हिंसा होत आहे. जीव व त्यांची शरीरे ही सहजीवनाला आवश्यक आहेत. म्हणून जीवाचा विचार प्रकर्षाने मांडला गेला आहे. समग्रतेने जीवसृष्टीची मांडणी / अभ्यास / संशोधन जितके जैनांनी केले तितके पृथ्वीच्या पाठीवर असणा-या धर्मांनी / तत्वज्ञानांनी केले नाही. असा निष्कर्ष आजचे विज्ञानवादी मांडत आहेत . हे शुभ चिन्ह आहे.

(८) समाजशास्त्र-विज्ञान : ज्यांचेसाठी विज्ञानाचा विकास करायचा, ज्यांचेसाठी सुख निर्माण करायचे तो समाज कसा आहे, त्याचे मनोधर्म्य कसे आहे, त्या समाजाचा विकास कसा साधता येईल व त्याला संसारी जीवन सुखात, समाधानात, मनःशांतीत कसे घालविता येईल या विचारांना आत्यंतिक प्राधान्य देणारा हा धर्म आहे. त्या समाजाचे वैज्ञानिक स्वरूपाचे विवेचन जैनधर्माने केले आहे. समाज व समाजातिल व्यक्ती यांचे उन्नयन व्हावे, तो अधिक निर्भय, अहिंसक, सत्यप्रिय, उद्यमी, कमीत कमी गरजा असणारा, निर्लोभी, प्रामाणिक, दयाळू, प्राणीमात्राशी मैत्रीभाव ठेवणारा, गुणी लोकांचा सत्कर प्रफुल्लित मनाने करणारा असावा. यासाठी सामाजिक मनाचे सूक्ष्म अध्ययन करून त्यासंबंधीचे सार्वत्रिक व सार्वकालिक सिध्दांत आचार्यांनी मांडले आहेत. त्यात त्यांनी प्रामुख्याने सहा प्रकारच्या कार्यांची म्हणजे असि (क्षेत्रिय, शस्त्रोपासक) मसि (साहित्य, काव्य, नाट्य यांचे लेखन करणारा) कृषी (शेती करणारा) शिल्प (घरे, मंदिरे, मूर्ती स्थापत्य इ.द्वारे उपजीविका करणारे), सेवा (सर्वप्रकारच्या सेवा देणारे आणि वाणिज्य (व्यापार,अर्थ,सावकारी, बँकिंग इ. करून उपजीविका करणारे) मांडणी केली आहे.

उपजीविका ही महत्त्वाची मानली आहे. त्यामुळे बेकारी राहणारा नाही व समाजात आर्थिक स्वास्थ्य राहिल. समाजाच्या गरजा व त्यासाठी त्याने करावयाचा पुरुषार्थ याबाबतही मूलभूत असे वैज्ञानिक निष्कर्ष आगमात आहेत. समाजात पाच प्रकाराच्या दुष्प्रवृत्ती सातत्याने उद्भवतात, त्या अशा - हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील (परस्त्रियांशी मैत्री, भोग, प्रेमसंबंध), परिग्रह (प्रमाणापेक्षा वा गरजेपेक्षा वस्तूंचा अधिक संग्रह) यांना पाप म्हटले आहे. म्हणून अशा पापापासून, व्यसनापासून, अंधविश्वासापासून समाज व व्यक्ती दूर राहावी म्हणून समाजाच्या नियंत्रणाचे शास्त्रही त्यांनी प्रामुख्याने विकसित केले आहे. समाजात प्रेम, सहकार, सद्भाव राहावा म्हणून त्यांनी व्यावहारिक रीतीने धर्माचे (श्रावक धर्म) निरूपण केले.

(९) शिक्षण-प्रशिक्षण विज्ञान : जैन मुनींनी समाजाच्या धारणेसाठी, त्यांच्या ज्ञानात्मक व चारित्र्यात्मक विकासासाठी अध्ययन-अध्यापनाची व्यवस्था केल्याचे आगमातून दिसते. महावीरांच्या संघात हजारो धर्मशिक्षक व शिक्षणप्रसारक असल्याचा उल्लेख मिळतो. साक्षात् ४० वर्षे भगवान महावीरांनी लोकशिक्षण केले. धर्म मार्ग सांगितला. तो धर्म सर्वत्र पसरवा म्हणून गावोगावी विहार केला. शिष्य परंपरा तयार करून त्यांच्याद्वारे सर्वत्र धर्म-विज्ञानाचा प्रसार केला. सर्व विज्ञानपेक्षा धर्मविज्ञान हे सर्व श्रेष्ठ होय. कारण त्याशिवाय मानवाला खरे सुख व शांती लाभत नाही. भौतिक वस्तूंचा खूप संग्रह म्हणजे खरे वैभव नसून, जो आत्म्यातील क्रोध, अहंकार, कपट, लोभ, द्वेष, ईर्ष्या, असूया यांचे संयमन करू शकतो तो समाज व व्यक्ती हेच ख-या सुखाचे, वैभवाचे व समृद्धीचे मानकरी आहेत.

भ. महावीरानंतर भारतात सर्वत्र अशा प्रकारच्या शिक्षणासाठी व प्रशिक्षणासाठी विद्याकेंद्रे निर्माण झाल्याचे दिसून येते. विहार करणारे, मुनी, साधू, आचार्य, उपाध्याय हे जातील तेथे धर्मप्रचार करीत. तेथील लोकभाषा समृद्ध करीत. त्यांच्या भाषेत ग्रंथ लिहीत. अशा रीतीने शिक्षण-विज्ञानाचा पायंडा जैनधर्म व संस्कृतीने घातला होता, हे एतिहासिक तथ्य उजेडात आले आहे. शिष्य कसा असावा, गुरु कसा असावा, कुणास शिकवावे, कुणास शिकवू नये याबाबतच्या आज्ञा ग्रंथात आहेत. स्त्रियांचाही जैनसंघात अंतर्भाव असल्याने त्यांनाही सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची व्यवस्था विनाअट होती. संघातील स्त्रिया या अध्ययन-अध्यापनाचेही कार्य करीत.

(१०) ज्ञान- शाखांचा उगम व विकस : या अध्ययनातून विविध ज्ञान-शाखांचा (डिसिप्लिन्स) उगम होत गेला. जसे व्याकरण-विज्ञान, शब्द-विज्ञान. भाषांतर करण्याचे तंत्र,

नवनवीन शब्दांची नचना, मांडणी, आयोजन व त्यांचे अर्थांची निश्चिती. काव्य, नाटक, चंपूकाव्ये, महाकाव्ये, भक्तीस्तोत्रे, चारित्रे, कथा इ. गोष्टीचे तंत्रही विकसित झाले. वृत्त-अलंकार यांचे ज्ञान होऊन नवनवीन शकडो वृत्ते व अलंकार जैनांनी शोधून काढले. तो सारा बुध्दीचा प्रचंड आविष्कार होता. शब्दसृष्टीचे रूपांतर शब्दब्रह्मात केले गेले व ज्ञान-विज्ञानाला एक नवे, अलौकिक रूप प्राप्त झाले. सूत्रसाहित्य, टीका-साहित्याची निर्मिती २ हजार वर्षांपासूनची दिसून येते. ते प्रचंड साहित्य पाहून त्यावेळी शब्द-विज्ञान, आपले मत प्रतिपादण्यासाठी जैनांनी न्यायशाखा (परमतखंड-स्व-मत स्थापन) विकसित करून १०० हून अधिक ग्रंथ लिहिले. याचा अर्थच असा की ज्ञानाला आत्मा व आत्म्याला ज्ञान मानणा-या या मुनींनी असा एकही प्रान्त (ज्ञान शाखा) सोडला नाही. हे सारे पाहून ते विज्ञान नाही, असे कोण म्हणेल. प्रखर विज्ञानवादाचे खरे प्रणेते जै नच होते, असे दिसून येते.

(११) परम - विज्ञान: वर विवेचन केलेल्या विज्ञानापेक्षाही अत्यंत श्रेष्ठतम विज्ञान म्हणजे आत्माविज्ञान होय. आजचे विज्ञान आत्मा-परमात्मा मानीत नाही. कारण आत्मा अमूर्त वस्तू आहे. परंतु आईनस्टाईनसारखा किंवा व्हाईटहेडसारखे या युगातील शास्त्रज्ञ व तत्वज्ञ किंवा रसेलसारखे तत्वज्ञ देखील या सर्व विश्वातील परमश्रेष्ठ आत्मातत्व मानतात. ख्रिश्चनधर्म आत्मा मानतो. हे लक्षात ठेवली पाहिजे की मानणे किंवा न मानणे यामुळे सत्य लपून राहात नाही. महावीरांचा आत्म-शोध हा सर्वश्रेष्ठ असा शोध आहे. वेद-वेदान्तातून जी आत्मदर्शनाची स्तुती-स्तोत्रे गायली आहेत किंवा उपनिषदातून ज्याचे वर्णन आहे, असा आत्माच सान्या विज्ञानाचे सारतत्व आहे.

जैन ग्रंथात आत्म्यासंबंधी वर्णन केले आहे. त्याचे कारण सर्व ज्ञानांची जननी व जनक आत्माच आहे.

“ आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं

ज्ञानात् अन्यत् करोति किं।६२।

(श्रीमत् अमृतचंद्राचार्या कृत समयसार टीका)

“ आत्मा म्हणजे ज्ञान, साक्षात् ज्ञानरूप म्हणजेच आत्मा. तो ज्ञानमय असल्याने त्याचे कार्य केवळ जाणणे / पाहणे हेच होय.” जे काही आजचे विज्ञानवादी करतात, शोध / संशोधन करतात, नवनवीन भोग उपभोगात्मक सामुग्री निर्माण करतात ते ‘ज्ञानशक्ती’ मुळेच. आणि मी

भोगतो, मी सुखी, मी आनंदी, मी शोधाचा जनक असे जो समजतो तोही आत्माच होय. म्हणजे आजचे व उद्या-परवाचेही विज्ञानवादी केवळ आत्मिक-ज्ञानशक्तीनेच जाणतात वा जाणतील. सर्व वैज्ञानिक-पणाचा स्वामी म्हणजे आत्माच होय. आचार्य कुंदकुंद यांनी त्या आत्म्याचा ध्यानमार्गाने शोध घेऊन समयसार, नियमसार, हे उत्कट ग्रंथ लिहिले आहेत. तेही आत्म-विज्ञानत्मक आहेत.

समारोप

‘वैज्ञानिक जैन धर्म’ या आमच्या ग्रंथाबद्दल आम्ही एवढेच सांगू इच्छितो की मानवाचे जीवन श्रद्धामय, ज्ञानमय व चारित्र्यमय व्हावे हाच जैन विज्ञानाचा गाभा आहे. तेच ध्येय आहे. इतर विज्ञानाचा आधारही वरील रत्नत्रयच होत. शब्द वेगळे असतील, रचना, मांडणी वेगळ्या तऱ्हेने केली असली तरी जैनविज्ञान हे कधीच नाकारत नाही की भौतिक विज्ञानही आत्म्याच्याच सहाय्याने उभे आहे. ज्ञानशक्तीला भौतिक, आध्यात्मिक सारेच क्षेत्र मोकळे आहे. म्हणून ज्ञानशक्तीचे दोन भेद केले आहेत. (१) पर-पदार्थांना जाणणारे ज्ञान-की जे त्रैलोक्यातील वस्तुजाताला स्पष्टपणे जाणते/समजते/पाहाते, पण त्यामुळे ते ज्ञान कधीही दूषित, कलंकित होत नाही. (२) तसेच ती ज्ञानी-शक्ती ‘स्व’ला म्हणजेच आत्म्याला जाणते. आत्म्याच्या अनंत ज्ञान, दर्शन, सुख, वीर्य, इत्यादी स्व-गुणांनाही ते ज्ञान जाणते. चैतन्य प्रभू जो आत्मा तोच या ज्ञानशक्तीचे प्रमुख केन्द्र आहे.

आज लागणारे विविध शोध, त्या शोधांनी अतिशय व्यापक असे स्पष्ट होत असलेले पदार्थ-विश्व, यामुळे जैनविज्ञानाचीच प्रचीती येत आहे. ज्ञानाच्या अनंतेचा अल्पसा बोध त्यामुळे होत आहे. जो जो वैज्ञानिकांचे ज्ञान-विश्व प्रगत होत जाईल तो तो जैन तत्वाज्ञानाची अमूल्य तत्वे प्रखरतेने, तावून-सुलाखून बाहेर पडतील, यात मुळीच शंका नाही. आम्ही ज्ञान-शक्तीचा जो आकुंचित अर्थ घेत आलो असू तो अर्थ धरायाशी होणारच आहे. कारण ज्ञानाला मर्यादा नाही-भोगाला आहे. म्हणून संसारचक्राचा भेद करणारे व आत्म्याला सुप्रतिष्ठित करणारे वैज्ञानिक पुनःजन्माला येतील व तेच वैज्ञानिक विज्ञानाच्या आधारे आत्मतत्त्व प्रकाशित करतील. ‘जैनं जयंतु शासनम्’

सुमेरचंद जैन

सोलापूर

१ जानेवारी १९९५

प्रकरण - १

जैनदर्शन व विश्व

भारतीय, पौरात्य आणि पाश्चिमात्य विद्वानांना, दार्शनिकांना आणि विज्ञानवाद्यांना या विश्वाचे स्वरूप म्हणजे एक अद्वितीय आव्हान वाटत आले आहे. वैदिक, बौद्ध आणि जैन या तीन विचार प्रवाहात देखील विश्वासंबंधी विचार केलेला आहे. प्रत्येकाने वेगवेगळ्या पद्धतीने आपले म्हणणे मांडले आहे. आणि त्या मांडण्यामध्ये सत्यांश आहे, हे समजून घेतले पाहिजे.

प्रथमतः जैनदार्शनिक या विश्वासंबंधी काय सांगतात हे पहावयाचे आहे. हे विश्व म्हणजे काळदृष्टीने अनादि अनंत आहे. या विश्वाला सुरुवातही नाही व अंतही नाही. पण विश्वाला म्हणजे कुणाला? हा प्रश्न राहतोच. या विश्वाचे एकूण सहा रहिवाशी आहेत. त्या सहांच्या समूहाला विश्व म्हटले तरी त्यांत वावगे नाही. हे सहा विश्व-घटक कधीही नष्ट होणारे नाहीत. म्हणजे दार्शनिक दृष्ट्या ते सत् आहेत. असे सहा घटक खालीलप्रमाणे होत.

१. जीव (चैतन्यमय) २. पुद्गल (रूपी पदार्थ) ३. धर्म (गति-हेतुत्व सहाय्यक) ४. अधर्म (स्थिति-हेतुत्व सहाय्यक) ५. आकाश (अवकाश-दायक) ६. काल (परिवर्तन-सहाय्यक)

या सहा घटकांच्या पलीकडे एकही घटक नवा निर्माण होणारा नाही व कमी होणारा नाही. म्हणून या सहा घटकांचे नित्यत्व सांगितले आहे.

द्रव्य म्हणजे काय ?

जैनांनी या सहा घटकांना द्रव्य असे म्हटले आहे. द्रव्य म्हणजे जे पर्याय (अवस्था) रूपाने सदैव द्रवतात-विलिन होतात. व दुसऱ्या पर्याय रूपाने उत्पन्न होतात व तरीही द्रव्य म्हणून कायम राहतात. म्हणजे उत्पत्ति-स्थिती व विलय या प्रक्रियांनी ही सर्व द्रव्ये युक्त आहेत. असे एकही द्रव्य नाही की ज्यामध्ये ही प्रक्रिया घडून येत नाही. तसे घडणे म्हणजे सतचा अभाव होणेच होय. या तीन प्रक्रियांपैकी केवळ एकच मानू, दोन मानू, असा विचारही द्रव्याची सत्ता नाकारण्यासारखे आहे. म्हणून जैन दर्शनात द्रव्य म्हणजे काय हे स्वच्छ रीतीने पाहायला मिळते.

“सत् द्रव्य लक्षणम्” अशा सूत्ररूपाने द्रव्याचे लक्षण सांगितले आहे. कोणतेही द्रव्य संपूर्ण नष्ट होत नाही, किंवा कोणतेही द्रव्य उत्पाद, व्यय आणि धौव्य (नित्यत्व) या त्रयांना सोडून राहात नाही. तसेच द्रव्य म्हणजे देखील काय ? तर-“गुण-पर्ययवत् द्रव्यम्” (पर्यायी) उत्पन्न होतात, त्या त्या द्रव्यांतच विलीन होतात. जसे, समुद्रामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या लाटा समुद्रातच विलीन होतात तसे पर्यायाच्या लाटा त्या त्या पदार्थातच विलीन पावतात. म्हणून कोणतेही द्रव्य संपूर्णतः जाणवचे म्हणजे त्या द्रव्यांच्या वर्तमान, भूत आणि भविष्यकालीन त्यांच्या सर्व अवस्थासहित जाणले पाहिजे. तरच ते द्रव्य म्हणजे काय आहे हे कळून येते. जर एखाद्या पदार्थाची एकच अवस्था (पर्याय) जाणून आपण त्या पदार्थाच्या स्वरूपाची निश्चिती करू तर ती सदोष असणारच. हत्तीचा पाय पाहून ‘पाय म्हणजे हत्ती’ असा तर्क अपूर्ण, भ्रामक व सदोष होय. यासाठीच वस्तूचे त्रैकालिक व उत्पाद-व्यय धौव्यात्मक स्वरूप जाणणे आवश्यक आहे. यासाठी जैनदर्शनाचा एक मूलभूत सिद्धांत स्पष्टातः जाणून घेतला पाहिजे. तो असा-

॥ भाकस्स एत्थि णासो णत्थि अभावस्सचेव उप्पादो ।

गुणपज्जएसुभावा उप्पायवयं पकुब्बंति ॥ पंचास्तिकाय-गाथा १५०

कोणत्याही सन्त (भाव) चा आत्यधिक नाश होत नाही. कोणत्याही असत्ची उत्पत्ति होत नाही. सर्वच पदार्थ आपापल्या गुण व पर्यायांच्या रुपांनी उत्पाद-व्ययरूप होत असतात.

पदार्थाचे परिणमन म्हणजे काय ?

सत् पदार्थाचे परिणमन होते म्हणजे काय ? असा प्रश्न निर्माण होतो. परिणमन म्हणजे बदल. हे दोन प्रकारे होते- १. स्वभावात्मक २. विभावात्मक.

स्वभावात्मक :

जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म आकाश आणि काल या सहा पदार्थांपैकी जीव व पुद्गल सोडून उरलेले धर्म, अधर्म, आकाश आणि काल यांचे परिवर्तन सदैव स्वभावात्मक होते.

उदाहरणार्थ- धर्मद्रव्य हे या विश्वातील पदार्थांना गति करण्यास मदत करते. हा त्या पदार्थांचा स्वभाव. या स्वभावापासून ते कधीही विन्मुख होत नाही. त्याची पूर्ववर्ती (अगोदरची)

पर्याय नष्ट होऊन दुसरी जी पर्याय उत्पन्न होते ती पहिल्यासारखीच असते. त्यात यत्किंचितही अन्यथा प्रवृत्ती होत नाही. हा बदल स्वभावात्मक म्हणविला जातो.

विभावात्मक :

जीव आणि पुद्गल या दोन द्रव्यामध्ये स्वभावात्मक व विभावात्मक अशा दोन्ही प्रकारचे परिणमन होते. जीवद्रव्याचा मूळ गुण चैतन्य म्हणजे ज्ञानदर्शनात्मक आहे. परंतु संसारी अवस्थेमध्ये हे जीवद्रव्य स्वभावाला धारण करीत असूनही त्या स्वभावाचे परिणमन विभावात्मक होते. या विभावात्मक परिणमनाला संसार म्हटले आहे. अज्ञान, मिथ्यात्व, कषाय, मोह यामुळे स्वभावाला पारखा होऊन जीव संसारात भटकतो. ही त्याची विभाव अवस्था होय. हे परिणमन घडून येण्यास पौद्गलिक कर्मपरमाणू त्याला मदत करीत असतात. त्या विभाव-अवस्थेचे ज्ञान इगाल्याबरोबर जीवाला स्व-भावाकडे जाण्याची जी प्रेरण, जी अनुभूती, जो अनुभव प्राप्त होतो तेथून त्याची वाटचाल मोक्षाकडे होते. सर्व कर्मबंधाच्या मुक्तिबरोबर तो स्वभावात रममाण होतो. ही त्या जीवाची स्वभाव अवस्था होय. ती प्राप्त केल्यावर मात्र जीव कधीही विभाव अवस्थेला प्राप्त होत नाही.

पुद्गल-द्रव्य हे दुसरे असे द्रव्य आहे की, ज्यामध्ये स्वभाव व विभाव असे दोन्ही प्रकारचे परिवर्तन होते. पुद्गलाचे अत्यंत शुद्ध स्वरूप म्हणजे एक अविभाज्य प्रदेशात्मक अणु होय. हा अणु चाक्षुष (डोळ्याला दिसणारा) नाही. अणु-म्हणजे पुद्गल द्रव्याचा अविभाज्य असा भाग. आपणाला या विश्वात जे काही स्थूल, सूक्ष्म रुपाने दिसते ते सर्व पुद्गल होय. पुद्गलाच्या दोन किंवा दोहोपेक्षा जास्त अणूंच्या संयोगाला स्कंध म्हणतात. म्हणजे स्कंध ही पुद्गलाची विभाव-अवस्था. पृथ्वी, समुद्र, तारे, सूर्य, डोंगर, वारा, वनस्पती, अग्नी इ. सर्व पदार्थ म्हणजे जडपदार्थांचा समूह (स्कंध) होय. या सर्व पदार्थांना पाहून असे स्पष्टपणे जाणवले पाहिजे की हे सर्व पदार्थ अणूंचे^१ विकार (विभाग-पर्याय) होत.

सहा द्रव्ये -

(१) जीव द्रव्य - या विश्वात अनंतानंत जीव असून ते लोकाकाशात व्याप्त आहेत. अनंतानंत यासाठीच म्हणायाचे की, सर्व मुक्त झाल्यावर हे विश्व मोकळे होणार काय ? असा जर प्रश्न कुणाच्या मनात उद्भवणार असेल तर तो सत्याला धरून होणार नाही. विभाव-परिणमन झालेले अनंत जीव आहेत. व स्वभाव परिणमन झालेलेही अनंत जीव आहेत. तेव्हा ही सर्व जीवराशी मुक्त होऊन कधीही संपणार नाही. ती अनंत राहिल.

प्रत्येक जीवाचे असंख्यात प्रदेश आहेत. आणि जीवामध्ये सर्व लोकाकाशला व्यापण्याइतकी शक्ती आहे. या जीवाचे विस्तृत वर्णन पुढे स्वतंत्रपणे करित आहोत.

(२) पुद्गल-द्रव्य- स्पर्श, रस, गंध, व वर्ण यांनी जे द्रव्य युक्त आहे, ते पुद्गल द्रव्य आहे. पूरण आणि गलन या दोन क्रियांच्यामुळे त्यांचे नाव पुद्गल ठेवले आहे. ‘स्पर्श-रसगंधवर्णवंतः पुद्गलः’असे तत्त्वार्थ सूत्राचे कर्ते उमास्वामी सांगतात. त्याशिवायही उमास्वामींनी पुद्गलाचे अत्यंत स्पष्ट वर्णन केलेले आहे. “अणवः स्कंधाश्च” पुद्गल द्रव्याचे दोन भेद त्यांनी सांगितले. त्यात अणवः हे अनेक वचनी रूप मुद्दाम सांगितले आहे. अणूंचे २३ प्रकार त्यांनी सांगितले आहे. आणि अशा २३ प्रकारच्या वेगवेगळ्या अणूंच्या संघाताने (स्कंधाने) सर्व विश्व बनले आहे. अणूंची उत्पत्ती सांगताना ‘भेदात् अणूः’ असे सूत्र सांगितले आहे. पुद्गलाच्या अविभाज्य अशा एक प्रदेशी अणूंची प्राप्ती भेदाने होते. आणि अणूंचा स्कंध होताना “स्निग्ध रुक्षत्वात् बंधः” म्हणजे स्निग्ध अणू व रुक्ष यांचा बंध होतो. अणूंची शक्ती अमर्याद सांगितली आहे. आज जो प्रकाशाचा वेग सांगितला आहे, तो सापेक्ष आहे. कारण प्रकाश देखील पुद्गलाची पर्याय असून तो स्कंधरूप आहे. स्कंधरूप पुद्गलापेक्षा अणूरूप पुद्गलाची गति जास्तच असणार हे उघड होय.

या २३ प्रकारच्या अणु-समूहांत कर्म-परमाणू देखील आहेत. या कर्मपरमाणूंना निमित्त करून आत्मा विभावरूप परिणमतो-म्हणजे संसारी होतो. त्याचे मूळचे ज्ञान, दर्शन, इ. अनंत गुण विकारी बनतात व त्या गुणांच्या अनंत शक्तीला बंधन प्राप्त होते. या २३ प्रकारात आहार वर्गणा (ज्या वर्गणा आहार बनतात त्या) भाषावर्गणा (भाषारूप परिणमतात अशा वर्गणा), मनोवर्गणा (स-मनस्क जीवांच्या ठिकाणी असणाऱ्या द्रव्य-मनांच्या निर्मितीसाठी ज्यांचा उपयोग होतो त्या वर्गणा),

तैजस वर्गणा (ज्या वर्गणामुळे शरीराला तेजस्विता येते अशा वर्गणा) आणि कार्माण-वर्गणा (ज्या वर्गणामुळे जीवाला चार गतीत भटकावे लागते अशा आठ प्रकारच्या वर्गणा) अशा पाच प्रकारच्या वर्गणा आहेत. यामुळे संसारी जीवांना शरीर, भाषा, मन, तेज, आणि कर्म यांची प्राप्ती होते. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, संसारी जीव हा कोणत्या ना कोणत्या शरीराला धारण करणारा असतो. पृथ्वी, अप, तेज, वायु, व वनस्पती ही देखील एकेंद्रिय जीवांची शरीरे होत. आकाशांतील प्रकाशमान चंद्र-सूर्य, तारे हे देखील तेजोवर्गणा असणाऱ्या जीवांची शरीरे आहेत.

हे सांगण्याचा हेतु हा की, शरीर हे पंच महाभूतांनी बनलेले आहे असा समज भारतीय व पाश्चिमात्य विद्वानांचाही झालेला होता. परंतु आजच्या अणू विज्ञानवाद्यांना हे पटू लागले आहे की, हे विश्व म्हणजे अणूंचा समूह आहे.

अणू पोकळ आहे, किंवा घनीभूत आहे. इ. अनेक धारणाही शास्त्रज्ञांच्या होत्या. अणूंचे अंतरंग जसजसे शास्त्रज्ञांना कळू लागले तसतसा त्यांचा भ्रमनिरास होऊ लागला. अणू ही केवळ एक प्रकाश लहर आहे. तिचे स्वरूप सधन किंवा पोकळ नाही याची जाणीवही त्यांना होत आहे. जैन दार्शनिकांच्या दृष्टीने जोपर्यंत अणूंचे विभाजन शक्य आहे, तोपर्यंत तो अणू अणू नसून स्कंधच होय. याशिवाय, जैन दार्शनिक शब्द, बंध (समूह), सूक्ष्मता, स्थूलता, अंधार, सावली, ऊन, उजेड, प्रकाश, यांना देखील पुद्गलच मानतात ! त्यांना देखील स्पर्श, रस, गंध, व वर्ण आहे.

प्रत्येक परमाणूमध्ये एक रस, एकरूप, एक गंध आणि दोन प्रकारचे स्पर्श असतातच. रस, रूप, गंध इ. गुणमध्ये परिवर्तन करण्याची शक्ती अणूचीच होय. अणूमध्ये स्वयमेव बंध शक्ती व भेद शक्ती आहे. ते स्वतःबंध पावतात व त्यांचा वियोग होतो, हा विचार जीव अपेक्षेने आहे. परंतु अणू स्वयंभू आहे व स्कंधरूप होण्याची त्याची वैभाविक शक्ती होय.

स्कंधाचे सहा प्रकार खालील प्रमाणे आहेत. १. अति स्थूल-स्थूल २. स्थूल ३. स्थूल- सूक्ष्म (उदा. छाया, प्रकाश) ४. सूक्ष्म- स्थूल (स्पर्श, रस, वर्ण, शब्द वैगरे) ५. सूक्ष्म (कर्म वर्गणा इ.) ६. अतिसूक्ष्म (उदा. दोन अणूंचा स्कंध)

(३) धर्मद्रव्य - या द्रव्याची कल्पना ही काल्पनिक नाही. विज्ञानाच्या दृष्टीने देखील या द्रव्याचे अस्तित्व मान्य झालेले आहे. या विश्वात जे काही पदार्थ गतिमान होतात त्याला निमित्त ठरणारे एक द्रव्य या विश्वाला व्यापून आहे. आणि ते द्रव्य म्हणजे धर्मद्रव्य होय. पृथ्वीचे परिभ्रमण

असो की सूर्याचे परिभ्रमण असो या सर्व परिभ्रमणाला हे द्रव्य सहाय्यभूत आहे. हे द्रव्य संपूर्ण लोकाला व्यापून आहे. याचे प्रदेशही असंख्यात आहेत.

(४) आकाशद्रव्य- हे द्रव्य स्व-प्रतिष्ठित असे तत्व आहे. याचे कार्य सर्व चेतन-अचेतन पदार्थाला राहण्यासाठी-व्यापण्यासाठी जागा देणे आहे. या विश्वांत नित्य परिवर्तन पावून अनंत पदार्थ तयार होत असतात. त्यांना राहण्यासाठी ते जागा देते. या आकाशाचे १) लोकाकाश व २) अलोकाकाशा असे दोन भेद आहेत. लोकाकाशात सहाही द्रव्ये आहेत. परंतु अलोकाकाशांत फक्त आकाशद्रव्यच आहे. अलोकाकाशांत जीवज्पुद्गलांचा प्रवेश होत नाही. याचे कारण तेथे गति व स्थितीला कारण असणारी द्रव्ये (धर्म व अधर्म) नाहीत.

(५) कालद्रव्य- चेतन आणि अचेतन पदार्थांमध्ये जे काही परिवर्तन घडते त्याला कालद्रव्य निमित्त आहे. कालाला द्रव्य मानण्याचा विचार हा केवळ जैनांचा आहे. काळ हा कधीही धावत नाही. तो स्थिर आहे. वस्तूच्या परिवर्तनामुळे काळ धावत आहे असे वाटते. परंतु काळाची अशी धावपळ होत नाही. कालद्रव्य वस्तूंमध्ये परिवर्तन घडवून आणू शकत नाही. केवळ निमित्त असू शकते.

$\frac{1}{2}$ आचार्य नेमिचंद्रांनी आपल्या द्रव्यसंग्रह या ग्रंथात असे म्हटले आहे

---

१. स्पर्श आठ प्रकारचा आहे-हलका-भारी, स्निग्ध, रुक्ष, मऊ-कठीण, उष्ण-थंड. रस ५ प्रकारचा- गोड, तिखट, आंबट, खारट व कडू; गंध दोन प्रकारचा- सुगंध व दुर्गंध; वर्ण ५ प्रकारचा-काळ, निळा, तांबडा, पिवळा, पांढरा.

२. नियमसार २१-२४, पंचास्तिकाय गाथा ७४-७५ तत्वार्थसूत्र ५, १९(५३३३-३७,५,२४

की, “कालाणू हे रत्नाच्या राशीप्रमाणे एकेका आकाशप्रदेशावर स्थित आहेत”. कालद्रव्य देखील असंख्यात प्रदेशी असून लोकाकाशात व्याप्त आहे. उमास्वामी आचार्यांनी- “वर्तनापरिणामक्रिया परात्वापरत्वे च कालस्य” असे सूत्र सांगून कालद्रव्य कोणत्या प्रकारे मदत करते’ हे सांगितले आहे. व्यवहार कालद्रव्याची कल्पना केलेली असून पळ, घटिका, तास, दिवस, वर्ष असे कालविभाग

मान्य केलेले आहेत. मेरुभोवती (पृथ्वीचा आस), चंद्र, सूर्य, व तारे फिरतात व त्यामळे दिवस-रात्र ऋतु वगैरे होतात. हे वर्णन व्यवहारी काळाचे आहे. तत्त्वार्थवृत्तात- “मेरु प्रदक्षिणा नित्य गतयो नृलोके” “तत्कृतः काल विभागः” अशी दोन सूत्रे सांगितली आहेत. नृलोकात तेवढे चंद्रसूर्य गतीमान आहे व नृलोकाच्या बाहेरील विश्वात मात्र ते स्थिर आहेत. याचा अर्थ चंद्रसूर्याची गति व भ्रमण सापेक्ष आहे.

कालाणूंचा स्वंध होत नाही. ज्या आकाशाच्या एकाद्या प्रदेशावर जो कालाणू स्थित आहे, तो त्रिकालवर्ती आहे. कालाचे व्यवहार-काल व निश्चय-काल असे दोन भाग केलेले आहेत. व्यवहार कालाने एकाद्या वस्तूच्या व्यंजन पर्यायाच्या स्थितीचे ज्ञान होते. म्हणजे एक वस्तू एक क्षणमात्र एका पर्यायीमध्ये (अवस्था) असते. त्या क्षणाच्या दृष्टीने तो व्यवहार काल होय. निश्चयाच्या दृष्टीने कालद्रव्य नित्य आहे. कालद्रव्य स्वयमेव कोणत्याही द्रव्याचे परिवर्तन करू शकत नाही. ते द्रव्य मात्र केवळ उदासीन कारण आहे.

विश्वासंबंधी जैन सिद्धांत

- १) हे विश्व मूलभूत अशा सहा पदार्थांनी युक्त आहे.
- २) प्रत्येक द्रव्यात विरोधा-विरोधी शक्तीचा संग्रह आहे.
- ३) विश्वाची रचना, योजना, बदल, स्थिती, विनाश यामागे ईश्वराची सत्ता नाही.
- ४) एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्यात कोणत्याही प्रकारची दखल देत नाहीत. सर्व द्रव्य आप-आपल्या स्वभावानेच उत्पन्न होतात. त्यामुळे प्रत्येक द्रव्याचे स्वातंत्र्य व सत्ता अबधित राहते. परिवर्तनाला देखील मूळ कारण तो पदार्थच होय. निमित्त कारणे पुष्कळच असतील.
- ५) हे विश्वचक्र अनादी-अनंत आहे. त्याचा नाश कधीही होत नाही.
- ६) या विश्वाच्या परिणमनात, उत्पत्तीत किंवा स्थितीत ईश्वर, नियती, काल, विश्वपुरुष, यदृच्छा इ. कोणीही प्रमुख कारण नाही.

काही वेगवेगळी मते-

कालवाद : काहींच्या मते विश्वाचे चक्र कालावर अवलंबून आहे. प्राण्याला जे काही सुख-दुख होते, त्याचे कारण कालच होय.

काल : सृजाति भूतानि, कालः संहरतेप्रजा ।

काल : सुप्तेषु जगर्ति, कालो हि दुरतिक्रम :- महाभारत- १/२४

परंतु हे मत देखील अनेक दोषांनी व्याप्त आहे. काल जर एवढे प्रभावी असेल तर प्रत्येक द्रव्याची स्वतंत्र सत्ताच नष्ट होऊन जाईल. कालद्रव्य अचेतन असून ते चेतन द्रव्यावर कसा काय प्रभाव पाडील ? कालद्रव्य अचेतन द्रव्य आहे. त्यात नियंत्रकता असू शकत नाही. ते उदासीन आहे. कालाला सर्व नियामक मानण्याने इतर अनेक कार्य-कारणांचा मेळ बसू शकत नाही.

स्वभाव-वाद : काहींचे म्हणणे असे की, कांट्याला टोक असणे, पोपटाचा रंग हिरवा असणे, मयूराने नर्तन करणे हा ज्याचा त्याचा स्वभाव होय. या सृष्टीचा हेतु दृष्ट-स्वरूपाचा नाही. म्हणून सृष्टीचे अस्तित्व निर्हेतुक आहे. कोणीही या सृष्टीचा नियंत्रक नाही.

या विचारातही दोष आहे. या सृष्टीचा नियंत्रक कोणी नाही हे म्हणणे ठीक आहे. परंतु प्रत्येक द्रव्य स्व-नियंत्रक आहे. प्रत्येक द्रव्याचा काहीना काही हेतु आहे. संसारी जीवाचा हेतु मोक्ष आहे. दुःखी जीवाचा हेतु दुःख-मुक्ति आहे. दुःखाला स्वाभाविक समजता येत नाही. म्हणून केवळ अत्यंतिक स्वभाव-वाद युक्ती-युक्त नाही.

नियति-वाद- याचे दृष्टीने “जे होणार असेल ते चुकत नाही. ते होणारच. आपण म्हणजे नियतीच्या हातातील खेळणे आहोत.” मज्जिमनिकाय (२।३।६) व बुद्धचर्या (४६२।६५) या ग्रंथात असे म्हटले आहे की- “प्राण्यांच्या दुःखाचा काहीही हेतु नाही. मोक्षाचा हेतु नाही. सर्वच काही नियतिनिर्मित अवस्थेमध्ये परिणत होते.”

नियति हे काही तत्व नव्हे किंवा पदार्थ नव्हे. अज्ञानामुळे प्रगट करता येत नाही म्हणून यासाठी वापरलेला हा शब्द आहे. चेतनेमधील अनंत सामर्थ्याला त्यामुळे नगण्यात प्राप्त होते. या विश्वातील प्रत्येक द्रव्याची जी पृथक् सत्ता आहे तिचा विनाश होतो. म्हणून नियतीवाद हा सत्यापलापी असल्याने स्वीकारता येत नाही.

आणखी एक धारणा

काही जैनांच्या मनात अशी भ्रांत धारणा आहे की, “भगवान महावीरांनी आपल्या केवळज्ञानाने विश्वातील सर्व पदार्थांच्या वर्तमान, भूत व भविष्यातील अनंत पर्यायी जाणलेल्या आहेत. त्यात आमच्याही अनंत पर्यायी जाणल्या आहेत. मग जे त्यांनी परिणमन पाहिले तसेच होणार, आम्हाला करण्यासारखे काहीच नाही.”

हा विचारही अपूर्ण व भ्रामक आहे. कारण जीवामध्ये अनंत वीर्य नांवाचा जो गुण आहे. त्यामुळे पुरुषार्थ करून कर्मबंधातून मोकळा होऊन मोक्ष प्राप्त करण्याची इच्छा त्यांच्या मनात निर्माण होते. जरी सर्व विश्व केवळीना ज्ञात झाले असेल तरी त्यात तुम्ही करणार असणारा पुरुषार्थ ही ज्ञात झाला असणार. तेव्हा विपरीतार्थ काढून कु-मार्गाकडे अग्रेसर होण्याची विचारसारणी ही देखील दार्शनिक स्वरूपाची नाही. इतकेच नव्हे तर या विचारांनी दुराचार, सदाचार, नैतिकता इत्यादी गोष्टीही स्वीकारता येणार नाहीत.

^१आचार्य कुंदकुंदाचा अकर्तृत्ववाद

आचार्यवर्य श्री. कुंदकुंद हे अध्यात्म मार्गाचे प्रवचनकार असल्याने शुद्ध आत्म-स्वरूपाचा मार्ग सांगताना त्यांनी आत्म्याला अकर्ता म्हटलेले आहे. “आत्मा कुणीही जीवाचा किंवा अजीवाचा कर्ता नाही. इतकेच नव्हे तर जो कर्मबंध होतो तो कर्मबंध होणे हा जीवाचा भाग नाही. कर्म हे पुद्गल आहेत. जड आहेत. त्यांचे परिवर्तन हे त्यांच्यावरच अवलंबून आहे. आत्मा त्यांच्या स्वतंत्र सत्तेत काहीच करू शकत नाही.” असे प्रतिपादन हे केवळ शुद्ध निश्चयानेच केले आहे. याची जाणीव आचार्यांना आहे. म्हणून त्यांनी समयसारांत पुण्य-पाप यांचे ही वर्णन केले आहे. तसेच निमित्त व नैमित्तिक स्वरूपाची चर्चाही केली आहे. जीवाची-संसार स्थिती ही वस्तुस्थिती नाकारता येत नाही. म्हणून जीव व कर्मपरमाणू यांचा संयोग स्पष्ट आहे. तेथे कार्यकारण-भावही आहे. म्हणून आचार्यांच्या वचनांचा अपअर्थ करून आर्ष-मार्गाला दूषित करणं योग्य नाही. एका अर्थाने जीव हा कर्ता आहे व भोक्ता आहे. पण विशुद्ध निश्चयनयाने पराचे कर्तृत्व व अकर्तृत्व मान्य करता येत नाही. विवेकानेच कर्तृत्व व अकर्तृत्व याचा अन्वय लावायला हवा.”

पुरुषवाद :

पुरुष हाच या जगाचा कर्ता, हर्ता व विधाता होय, असाही समज आहे. या पुरुषवादाचे दोन प्रकार आहे. पहिला ब्रम्हवाद होय. यामध्ये चेतन-अचेतन, मूर्त-अमूर्त सर्व पदार्थांच्या उत्पत्तीचे कारण 'ब्रह्म' मानलेले आहे. याचा दुसरा प्रकार म्हणजे ईश्वरवाद. ईश्वराची कल्पना करुन त्यानेच ही पृथ्वी निर्मिली आहे. तो कर्ता-अकर्ता आहे. या दोन्ही कल्पनेमध्ये संभ्रम, संशय व अनाकलनीयता आहे. एका व्यक्तीला ब्रम्हाण्डातील अनेक व अनेकविध पदार्थांचा कर्ता मानणे कार्य-कारण-भावत बसत नाही. कोणत्याही तर्कापुढे

---

१ आचार्य कुंदकुंद कृत समयसार पहा. गाथा १४, १५, १६ एष ज्ञानधनी नित्यमात्मा अमृतचंद्र समयसार टीका श्लोक १५

या गोष्टी सत्य ठरलेल्या नाहीत. आजच्या अणुतत्त्ववेत्त्यांनी तर अणूची उत्पत्ती स्वतंत्र मानली आहे. अणूची स्वतंत्र सत्ताही मानली आहे. हीच गोष्ट चेतनेची आहे. प्रत्येक चेतना ही स्वतंत्र मानणे क्रमप्राप्त आहे. या चेतनेचे कर्तृत्व, भोक्तृत्व व अस्तित्व हे स्वयंभू आहे. याचा प्रत्यय सर्वास येतो. ईश्वराला कर्ता मानले तर त्या ईश्वराचाही कर्ता मानावा लागतो. जर ईश्वर स्वयंभू असेल तर मग प्रत्येक वस्तूचे स्वयंभूपण मानणे सयुक्तिक ठरेल. "एक ब्रम्हच काय ते सत्" हे म्हणणेही उचित नाही. जैनांनी उपरोक्त सांगितलेली सहा द्रव्ये ही सत् होय. त्या सर्वांना एकच मानणे योग्य, युक्तियुक्त व अनुभवगम्य नाही. प्रत्येक चेतनेच्या विकासाचा मार्ग वेगळा आहे. प्रत्येकाची स्वतंत्र सत्ता आहे.

ईश्वराची विश्वाचा कर्ता मानण्यात मोठी भ्रंती म्हणजे जे अस्तित्वात नाही, ते अस्तित्वात आणता येत नाही. जे आहे. त्याचा संपूर्णतः नाश होत नाही. आजच्या विज्ञानाने हे सिद्ध होते की, वस्तू कधीही नाश पावत नाही. तिची अवस्था तेवढी बदलते. तसेच जीवाला होणारे सुख-दुख ईश्वर देतो, तोच जन्म देतो, व तोच मारतो, हे म्हणणे देखील तर्कसंगत नाही. एकीकडे याला परमकारुणिक, दयाळू, सर्वज्ञ म्हणायचे व दुसरीकडे असंख्य जीवांना मरणप्राय वेदना तो देतो हे म्हणायचे, याची संगती बसत नाही. आपल्य अनुभवाला हे येते की, प्रत्येक जीवाची इच्छा, वासना

वेगवेगळ्या आहेत. ज्ञान-शक्तीही वेगळी आहे. या वेगवेगळ्या कार्य-कारणभूत शक्तींचे कर्तृत्व एका ईश्वरात मानणे उचित नाही.

^१महाभूतवाद : हे विश्व पृथ्वी, अप्, तेज, वायु, यांनी बनलेले आहे, असा विचार पाश्चात्यातही अॅरिस्टॉटल ने मांडला होता. आपल्याकडेही पंचमहाभूतांनी हे विश्व बनले आहे असे सांगणारे दार्शनिक होऊन गेले. यासंबंधी आपण मागे पाहिले की अणूंचा संघात होऊन पुद्गलपदार्थ बनतात.

---

१ सर्व व्यापिनमात्मानम् (श्वेत - १(१६

अंगुष्ठामात्र पुरुष : (श्वेत - ३(१३ कठोपनिषद ४(१२ छंदो - ३(१४(३

पृथ्वी, पाणी, अग्नि आणि वारा ही महाभूते देखील अणूंचा संघातच होय. आता तर अणूंचे ज्ञान सर्वांना उपलब्ध असून प्रत्येक वस्तू म्हणजे शक्तिभारांनी युक्त असा पदार्थ आहे. पदार्थाचे विघटन होते म्हणजे त्यातील शक्ती बाहेर पडते. ती शक्ती कधीही नाश पावत नाही.

दुसरे असे की, स्मृती, संज्ञा, संस्कार, स्मरण, प्रयत्न, जिजीविषा इत्यादी अनेक प्रकारचे गुण दिसून येतात. ते केवळ भूतवादाने कसे सिद्ध होतील ? तेव्हा भूतवादाने विश्वसमस्या सुटू शकत नाही.

विश्वरचनेचा स्याद्वादात्मक विचार^१ :

विश्वाची रचना, निर्मिती, विनाश यांचे कारण स्वयंभू मानणे, उचित होय. त्यामुळे प्रत्येक पदार्थाची स्वयंभू सत्ता, स्वातंत्र्य, अबाधित राहते. दुसरे, जीव व जड पदार्थांमध्ये विभावशक्ति असल्याने परस्परांच्या बंधनामुळे सुख-दुःख, ज्ञानाची हीनाधिकता; देव-नारक-पशु व मानव गतिमध्ये भ्रमण इ. गोष्टींची सिद्धता करता येते. त्यासाठी उपरोक्त वेगवेगळे वाद स्वीकारण्याची गरज राहत नाही. विश्वातील कोणत्याही समस्यांची तर्कबद्ध संगती लावताना स्यादवाद पद्धती स्वीकारली पाहिजे. ^१ उदाहरणार्थ - ईश्वर मानायचाच असेल तर प्रत्येक चेतना ही स्वयंभू ईश्वरस्वरूपाची आहे, असे मानावे लागेल. ती चेतना कर्मबद्ध असल्याने संसाराच्या विशाल रंगभूमीवर विविध रूपे धारण करते आणि कर्मक्षय होताच परमात्मरूपात विलसत आहे. शिवाय,

स्याद्वादामध्ये विरोधी-विरोधी गुणांनाही मान्यता आहे. कारण वस्तू स्वयमेव अनेक विरोधा-
विरोधी गुणांचा समूह आहे. म्हणून विश्वाचे स्वरूप जाणून घेतांना कसलाह एकान्तिक स्वरूपाचा,
आग्रही स्वरूपाचा दृष्टिकोन न स्वीकारता युक्ति, प्रमाण, आगम, स्वसंवेदन, अनुभव यांच्यद्वारे
विश्वाचे कोडे समजून घेणे आवश्यक आहे.

---

१ प्रमेयकमलमार्तंड ४।८; प्रमाणवार्तिक १।१५०